Vol II Issue XI Dec 2012
Impact Factor : 0.2105
ISSN No : 2230-7850

Monthly Multidisciplinary
Research Journal

Indian Streams Research Journal

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-chief
H.N.Jagtap

IMPACT FACTOR : 0.2105

Welcome to ISRJ

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2230-7850**

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya [Malaysia]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Titus Pop

Mohammad Hailat
Dept. of Mathmatical Sciences, University of South Carolina Aiken, Aiken SC 29801

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Catalina Neculai
University of Coventry, UK

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher

Hasan Baktir
English Language and Literature Department, Kayseri

Ghayoor Abbas Chotana
Department of Chemistry, Lahore University of Management Sciences [PK]

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Xiaohua Yang
PhD, USA

Nawab Ali Khan
College of Business Administration

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur University, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut

Iresh Swami
Ex - VC. Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

S.Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

Sonal Singh

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Yalikar
Director Managment Institute, Solapur

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University,TN

Satish Kumar Kalhotra

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Indian Streams Research Journal
Volume 2, Issue.11,Dec. 2012
ISSN:-2230-7850
Available online at www.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

शास्त्रीय संगीतासाठी उपयुक्त ठरणारे वादय

नरेश एल. गोंडाणे

सारांश :

अगदी प्राचीन काळापासुन चालत आलेल्या स्वरमंडल या वादयाला अजुनही स्वतंत्र मैफिलीची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली नाही – प्रसिध्द बासरी वादक पंडीत अरविंद गजेंद्र गडकर हे अनेक वर्षे स्वर मंडल हे वादयाच्या स्वतंत्र मैफिली करिता उपयुक्त बनवित आहेत. तशा मैफिली ही करित असतात.

तरिपण आज स्वर मंडल हे वादय गायकांना किंवा काही वादकांना सोयीसाठीच घेण्यापुरतेच उपयोगी वाटते. स्वर मंडलाची प्रतिशठा एवढी कमी झाली आहे की अनेक जणांना त्या वादयात काही स्वयंभू सामर्थ्य किंवा वैशिष्टये आहे असे वाटतच नाही. आज संतुर वादय या लोकप्रिय वादयाप्रमाणेच अनेक जण स्वर मंडलाचा उपयोग करतात. संतुरची छोटेखानी आवुत्ती म्हणजे स्वरमंडल असे समजले जाते.

प्रस्तावना :

या वाद्यात काही अंगभूत कमतरता आहे. हे स्पष्टच आहे. पं. गजेंद्र गडकर या मर्यादा दुर करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. स्वरमंडलाची उत्पत्ती काव्यायणी विणा या प्राचीन वाद्यातून झाली असे त्याचे मत आहे. 27 तारा असलेल्या या वाद्याचा नखी करण किंवा नुसत्या बोटांनी ही उपयोग करता येतो.

स्वरासाठी वेगवेगळया तारा जोडणे यातून वाद्य संगीताची सुरूवात झाली. विपणची वक्रकार वीणा हे प्रकार त्यातीलच यामधून पुढे दोन प्रकार निघाले. एकाच तारेवर अनेक स्वराची स्थाने ठरविणे. विणा सतार सरोद हे त्यातुन निघालेले प्रकार. दुसरा प्रकार म्हणजे एकाच स्वरासाठी दोन किंवा तिन स्वतंत्र तारा ठेवणे. यात चित्रा काव्यायनी व महती वीणा या प्रकाराचा समावेश होतो. पुढे याच प्रकारातील महत्वाचा विकास म्हणजे मत्त कोकिला.

1.मत्त कोकिला मुख्य .. वीणा

शार्ड्गगंधराने आपल्या संगीत रत्नाकरामध्ये तसेच कुंभानेही मत्तकोकीला या वीणेचा उल्लेख केला आहे वीण लाकडी पेटी आहे आजच्या स्वरमंडला सारखाच हिचा आकार व रचना होती एकवीस ताराची ही वीणा होय या वीणेलाच 22 तारा असुन त्यातील 21 तारा क्रमाने मंद मध्य व तार सप्तकात लागलेल्या असत सर्वात खालची 22 वी तार अनुकरणासाठी मत्तकोकीला ही मध्यकाळात भारताच्या नाटयशास्त्रात मुख्य वाद्य म्हणून उपयोगात आणली जाई इतर बाकीच्या गौण होत्या – कूत प्रतिकूत प्रतिभेद ओघ प्रतिशुष्क रूपशेश आदी प्रकारांनी या वाद्य मंडळाचे वादन होई. मत्तकोकिला अंगडा तर्जनी करंगळी आदीच्या साहायाने अनेक प्रकारांनी वाजवली जात असे. या मत्तकोकिलेचे आजचे स्वरूप म्हणजे स्वर मंडल मुळच्या 21. 22 तारा ऐवजी आता 35 पर्यत तारा असतात. पूर्वी वीणा या वाद्यावर वेताच्या वक्रकार तुकडयाने वादन केले जाई. त्याच प्रमाणे स्वरमंडलावर बोटांनी किंवा स्टिकव्दारे नाद निर्माण केला जातो.

2.स्वर मंडलाच्या आर्वतात –

पं. अरविंद गजेंद्र गडकर बासरीवादक म्हणून प्रसिध्दच आहेत बासरीबरोबरच 1995 च्या दरम्यान याना स्वरमंडलाने आकर्षित केले, नाद वैचित्य व ताराशी झुंज देतांना होणारे वैचित्य याच्यामुळे त्याना स्वरमंडलाचे आकर्षण वाटले, गुंजन ही स्वरमंडलाची खासियत आहे सुर व लय याचा हातात हात घालुन चालणारा संवाद यात सुरेखपणे दिसतो.

सवरमंडलाच्या काही उणिवा मात्र त्यांना त्याच वेळी जाणवल्या. मीड न घेता येणे, खटका मुरळी असे आल. कारिक स्वराकार काढता न येणे यामुळे स्वरमंडल हे एक सुरी वाद्य होते. श्रुतियुक्त स्वर त्यावर लागत नसल्याने एखादा राग त्यावर किती वेळ वाजवावा यावर मर्यादा येतात. तुटकपणा जाणवत राहतो.याबाबत पं. गजेंद्र गडकरांनी संशोधन सुरू केले. स्वर.मंडल हे आतापर्यंत साथीचेच वाद्य होते.पंडीतजी म्हणतात की, माझे गुरू दत्तोपंत पर्वतीकर डी.आर.पर्वतीकर यांनी सर्वप्रथम स्वरमंडल हे वाद्य म्हणून उपयोगात आणले मात्र हे सरळ धाटणीनेच वाजवीत असत. तरी पण त्याचे मोठेपण मान्य करायला हवे. माझा प्रयत्न स्वरमंडलाला मैफिलीत वाजविण्यासाठी योग्य करण्याचा आहे.

पं. गजेंद्र गडकरांनी त्याकाळात स्वरमंडलावर दोन्ही हात वेगवेगळे चालविण्याचा सराव केला. 36 तारापैकी स्टील ,पितळी ,पंचरसी व गिटार या ताराचा वापर त्यांनी केला. जाहीर स्वतंत्र स्वरमंडल वादनाचा प्रयोग त्यांनी 1971 ला सवाई गंधर्व संगीत महोत्सवात केला.

3.पुढील कार्य –

1972 च्या सवाई गंधर्व महोत्सवामध्ये सुदधा त्यांनी भुप वाजविला त्यावेळी स्वरमंडलाचे रेकॉडींग ऐकुन दिल्ली रेडिओने सुदधा त्यांना आकाशवाणी कलाकराचा दर्जा दिला. मात्र एवढयावरच ते समाधानी नाहीत. स्वरमंडलावर मींड काढण्याठी गिटार प्रमाणेच धातुच्या

तुकडयाचा वापर करून एकाच तारेवर मीडयूभ स्वर वाजविण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू आहे. मात्र त्याला ही मर्यादा असल्याचे त्यांना माहीत आहे. स्वरमंडलातील एका तारेवर गज फिरवून वादन करण्यचाही त्यांचा विचार आहे. वक्र राग स्वरमंडलावर वाजविता येत नाही. तसेच एकच स्वर शुध्द व कोमल असल्यास त्रास होतो. पंडीतजी त्यासाठी दोन स्वर मंडलाचा एकाच वेळी वापर करण्याचा प्रयोग करित आहेत. एकावर शुध्द व दुस–यावर कोमल स्वर लावता येतील.

भारतीय वाद्याच्या पुढे विकासाच्या द्रष्टीने महत्वाचे ठरतात. प्रत्येक वाद्याची प्रकूती मर्यादा लक्षात घेता त्याच्या विकासाच्या शक्यता किती आहेत ते ठरवत असते. स्वरमंडलावर मींड तातीने वाजविण्याचा प्रयत्न कितपत यशस्वी ?होईल तो स्वरमंडलाच्या प्रकूतीशी जुळेल का?प्रत्येक वाद्याने परिपूर्ण होण्याचा प्रयत्न करावयाचा का? अशा सारख्या शास्त्रीय प्रश्नाबरोबरच खुद संगीत ऐकण्याच्या वेळी त्याचा एक संध सलग परिणाम होईल का?का त्यामुळे रसोत्कर्षात अडथळा येईल हा प्रश्न देखिल महत्वाचा आहे. वेद काळापासुन आता पर्यत पाहिल्यास मानवी जीवनाशी संगीत किती निगडीत आहे हे दिसते. व संगीताबरोबरच संस्कूतीचाही विकास होत गेला असे दिसुन येते.

4.भारतासारखे संगीतप्रेमी देश जगात तसे विरळच ! इथे शास्त्रीय संगीतापासुन लोकसंगीताचे चाहते आहेत. सर्वसामान्यपणे भारतातच बहुसंख्य लोकांना चित्रपट संगीताची खुप आवड असलेली आढळते. चित्रपटातील हे संगीत, सगीतकार,गीतकार,वादक,कलाकार आणि गायक कलाकार यांच्या एकत्रितपणे केलेल्या कलाकूतीमुळे लोकांसमोर येते. शास्त्रीय संगीतातील काही दिग्गाजांनीही चित्रपट संगीतात आपले योगदान दिले आहे यामुळे चित्रपट संगीत हे अभिजात वर्गातही लोकप्रिय झाले. शास्त्रीय संगीतातील केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

5.*चित्रपट संगीतकार प्रो. बी.आर.देवधर यांचे योगदान*—

1 जुलै 1925 रोजी प्रार्थना समाज येथे 'स्कुल ऑफ इंडियन म्युझिक' चा प्रारंभ झाला याच्या सुरूवातीनंतर दोन तीन वर्षातच मुकचित्रपटाचे आकर्शण बोलपट आल्यामुळे कमी होवू लागले होते. इंपिरियल कंपनी व कूष्णा सिनेमा कंपनी बोलपट काढण्यासाठी यंत्रसामग्री विलायतेकडून आणली होती. आता बोलपट म्हणजे त्यात संगीत असणारच तरी संगीत क्षेत्रात कोणकोण नाविन्यपूर्ण उपक्रम करित आहे याकडे निरनिराळया सिनेमा कंपन्याचे मालक लक्ष देवू लागले. वाद्यमेळ रचनाकार, संगीतकार आणि सुरेल गायक या सर्व वैशिष्टयांनी युक्त असलेल्या प्रो. देवधर यांनी संगीताच्या भरभराटीस मोठा हातभार लावला आहे. प्रो. देवधरांनी मोजक्याच हिंदी चित्रपटांना संगीत देवून मग चित्रपटातील सहभाग थांबवला.

अशाप्रकारे प्रो. देवधर यांच्या एका आगळया पैलूचे दर्शन घडविण्याचा या लेखाव्दारे प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या चिरंतन स्मूतीस मनपूर्वक वंदन 1913 सालापासुन भारतात मुक चित्रपटाची सुरूवात झाली. प्रत्यक्ष चित्रपट सुरू असतांना त्या पडदयापुढे वाद्यवूद बसत असे आणि चित्रपटाला पोशक असे संगीत तेथे वाजविले जाई. प्रो. बी.आर.देवधर यांनी काही मुकपटाच्या संगीताचा संयोजनाचे काम केले आपल्या वाद्यवूंदासह पार्श्वसंगित देवून मुकपटातील काही प्रसंग ते उठावदार करित.

संदर्भग्रंथ सूची

1.स्वर माया – द.रा. भाउ आंबरेडकर किरात प्रकाशन सिंधुदुर्ग

2.संगीत कला विहार मासिक – अ.भा.गां.म.हा.मंडळ मिरज

3.भारतीय वाद्ये – बी. चैतन्यदेव

4.अंतर्नाद सुर और साज – पं. विजयशंकर मिश्र

5.Understanding Indian Music -Baburao Joshi .

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- ✶ International Scientific Journal Consortium Scientific
- ✶ OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net